

تشیع امامی بر سکه‌های حمدانیان: از نخستین نمودهای هویت تشیع امامی بر سکه‌های اسلامی*

سید محمد نقوی^۱

سید مسعود شاهمرادی^۲

محمد زرقانی^۳

۱۱۳

چکیده

این مقاله به بررسی سکه‌های حمدانیان و جایگاه آن‌ها در بازتاب تشیع امامی در سکه‌های اسلامی می‌پردازد. مسئله اصلی پژوهش، تحلیل عبارت «وآله» در صلوات منقوش بر شماری از سکه‌های حمدانیان و نسبت آن با مشروعیت عباسی، گرایش شیعی/امامی این خاندان و فضای مذهبی شام در سده چهارم هجری است. پرسش اصلی آن است که آیا افزودن «وآله» را باید صرفاً عبارتی دعایی دانست، یا می‌توان آن را نشانه‌ای سنجیده از هویت شیعی امامی در متن رسمی سکه تلقی کرد. روش پژوهش، توصیفی - تحلیلی و مبتنی بر خوانش عبارات منقوش بر سکه‌ها، مقایسه نمونه‌های حمدانی با سکه‌های عباسی، فاطمی، زیدی و آل‌بویه، و بهره‌گیری از منابع تاریخی و سکه‌شناختی است. یافته‌های مقاله نشان می‌دهد که حمدانیان، با وجود حفظ قالب عباسی و ذکر نام خلفای عباسی، در برخی ضرب‌ها، به‌ویژه سکه‌های حلب از سال

* تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۳/۱۱ - تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۶/۲۶ / مقاله پژوهشی

۱. دانشجوی دکترای تخصصی تاریخ تشیع اثنی عشری دانشکده مطالعات اسلامی دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران (نویسنده مسئول) / smn121@gmail.com

۲. دانشیار تاریخ اسلام، گروه معارف اسلامی دانشگاه علوم پزشکی زنجان، زنجان، ایران / s.m.shahmoradi@gmail.com

۳. استادیار گروه تاریخ تشیع دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران / m.zarqani@urd.ac.ir

۳۳۴ق، با افزودن «وآله» به صلوات بر پیامبر ﷺ، نشانه‌ای محتاطانه اما معنادار از گرایش شیعی/امامی خود را وارد متن سکه کردند. این انتخاب از یک سو آنان را از قالب رایج عباسی متمایز می‌ساخت و از سوی دیگر، آنان را از عبارت‌های صریح‌تر فاطمی، اسماعیلی و زیدی، به‌ویژه شهادت «علی ولی‌الله»، جدا می‌کرد. از این رو، سکه‌های حمدانیان را می‌توان از نخستین نمودهای شناخته‌شده هویت شیعی امامی در سکه‌های اسلامی دانست.

کلیدواژگان: حمدانیان، سکه‌شناسی اسلامی، تشیع امامی، صلوات بر آل پیامبر، خلافت عباسی، سیف‌الدوله، فاطمیان.

مقدمه

سکه‌های اسلامی، افزون بر کارکرد اقتصادی و مبادلاتی، از مهم‌ترین اسناد رسمی دولت‌ها در اعلان مشروعیت سیاسی، وابستگی مذهبی و ارتباط قدرت‌های محلی با خلافت مرکزی به شمار می‌آیند. نام خلیفه یا حاکم محلی، القاب سیاسی-دینی، محل ضرب، سال ضرب، آیات قرآنی و عبارات‌های دعایی مندرج بر سکه‌ها، در کنار یکدیگر، زبانی رسمی و فشرده برای بیان ساختار قدرت و هویت سیاسی - مذهبی حکومت‌ها پدید می‌آوردند. از این رو، سکه در جهان اسلام تنها ابزار دادوستد نبود، بلکه سندی حکومتی و رسانه‌ای عمومی بود که پیام سیاسی و مذهبی دولت‌ها را در گستره‌ای وسیع منتشر می‌کرد. این ویژگی در سده چهارم هجری اهمیت بیشتری یافت؛ زیرا با ضعف اقتدار عملی خلافت عباسی و برآمدن حکومت‌های محلی، کتیبه‌های سکه به یکی از عرصه‌های اصلی بازنمایی نسبت میان خلافت، امارت‌های محلی و گرایش‌های مذهبی بدل شد (Bacharach, 2006, 1-10; Bates 1978, 1-16).

حمدانیان در چنین فضایی قدرت یافتند. این خاندان، که از قبیله تغلب در جزیره برخاسته بود، از اواخر سده سوم و اوایل سده چهارم هجری در موصل، جزیره و سپس حلب قدرت گرفت و به دو شاخه اصلی موصل/جزیره و حلب/شام شمالی تقسیم شد. از یک سو، حمدانیان در ساختار رسمی خلافت عباسی تعریف می‌شدند و مشروعیت سیاسی خود را با ذکر نام خلفای عباسی در خطبه و سکه حفظ می‌کردند؛ از سوی دیگر، قرائن تاریخی، فرهنگی و سکه‌شناختی، به‌ویژه درباره شاخه حلب، از نوعی گرایش شیعی و علاقه به اهل بیت علیهم‌السلام حکایت دارد. سیف‌الدوله حمدانی، که در سال ۳۳۳ق وارد حلب شد و این شهر را به مرکز اصلی شاخه شامی حمدانیان تبدیل کرد، در منابع تاریخی به عنوان امیری مرزی در برابر روم/بیزانس و یکی از چهره‌های برجسته

سیاسی و نظامی شمال شام در سده چهارم هجری شناخته شده است (ابن عدیم، ۱۹۹۶م، ۶۸: انطاکی، ۱۹۹۰م، ۳۹).

اهمیت سکه‌های حمدانیان از همین دوگانگی برمی‌خیزد. آنان در بسیاری از سکه‌های خود قالب رایج عباسی را حفظ کردند و نام خلیفه عباسی را در کنار نام و لقب امیر حمدانی آوردند؛ اما در همین قالب، تغییراتی سنجیده و معنادار پدید آوردند. مهم‌ترین این تغییرات، افزودن عبارت «وآله» به صلوات بر پیامبر ﷺ است؛ عبارتی که در برخی نمونه‌های حمدانی، به‌ویژه در ضرب‌های حلب از سال ۳۳۴ق و سپس در پاره‌ای از ضرب‌های شام و جزیره، پس از «محمد رسول‌الله» ظاهر می‌شود. این دگرگونی، هرچند در ظاهر تغییر اندکی در متن عبارت صلوات است، از نظر تاریخی و سکه‌شناختی می‌تواند نشانه‌ای از ورود عناصر شیعی امامی به زبان رسمی سکه در چهارچوب مشروعیت عباسی دانسته شود.

این مقاله در صدد بررسی جایگاه، معنا و اهمیت سیاسی و عقیدتی عبارت «وآله» منقوش بر سکه‌های حمدانیان است که آیا این عبارت صرفاً یک عبارت دعایی است یا باید آن را نشانه‌ای آگاهانه از گرایش شیعی و امامی حمدانیان در متن رسمی سکه‌ها تلقی کرد؟ همچنین این عبارت و حفظ نام خلیفه عباسی از یک سو و ظهور عبارت‌های صریح‌تر شیعی و فاطمی، مانند «علی ولی‌الله»، در سکه‌های متأخر حلب از سوی دیگر بیانگر چیست؟

بر این اساس، مقاله حاضر می‌کوشد با بررسی نمونه‌های شناخته‌شده سکه‌های حمدانی در مدینه‌السلام، حلب، انطاکیه، طرسوس، موصل و نصیبین نشان دهد که سکه‌های این خاندان از مهم‌ترین شواهد مادی برای فهم چگونگی ورود نشانه‌های شیعی/امامی به زبان رسمی سکه در سده چهارم هجری‌اند؛ نشانه‌هایی که نه در قالب

گسست آشکار از خلافت عباسی، بلکه در درون همان قالب رسمی و از طریق تغییرات محدود اما معنادار در متن سکه پدیدار شدند.

ناگفته نماند که در این مقاله، تعبیر «از نخستین شواهد شناخته شده» به جای «نخستین نمونه قطعی» به کار می‌رود؛ زیرا اثبات تقدم مطلق یک عبارت در سکه‌شناسی اسلامی، تنها در صورتی ممکن است که مجموعه‌ای گسترده از سکه‌های پیشین و هم‌زمان، از جمله سکه‌های عباسی، علویان طبرستان، زیدیان، ادریسیان، فاطمیان نخستین، قرامطه، اخشیدیان و آل‌بویه به صورت تطبیقی بررسی شود.

از این رو، مقاله حاضر با احتیاط روش شناختی، سکه‌های حمدانیان را نه به عنوان تنها یا نخستین شاهد قطعی، بلکه به عنوان یکی از مهم‌ترین و روشن‌ترین نمونه‌های شناخته شده در ظهور الگوی صلوات مشتمل بر ذکر آل پیامبر بر سکه‌های اسلامی بررسی می‌کند.

پیشینه پژوهش

پژوهش درباره حمدانیان و سکه‌های آنان را می‌توان در چند حوزه پی گرفت: نخست، مطالعات تاریخی درباره خاستگاه، شکل‌گیری و تحولات سیاسی این خاندان؛

دوم، پژوهش‌های مربوط به جایگاه فرهنگی و مذهبی حمدانیان، به‌ویژه در حلب؛ سوم، مطالعات سکه‌شناختی درباره سکه‌های اسلامی سده چهارم هجری؛ چهارم، بررسی مضامین مذهبی در سکه‌های حکومت‌های شیعی یا متمایل به تشیع. با وجود اهمیت هر یک از این حوزه‌ها، مسئله خاص عبارت «وآله» در سکه‌های حمدانیان و نسبت آن با گرایش شیعی/امامی این خاندان، کمتر به صورت مستقل و متمرکز بررسی شده است.

در حوزه تاریخ سیاسی حمدانیان نیز منابع تاریخی و پژوهش‌های جدید بیشتر بر خاستگاه قبیله‌ای آنان، شکل‌گیری دو شاخه موصل و حلب، مناسبات آنان با خلافت عباسی، آل‌بویه، فاطمیان و بیزانس و نقش نظامی سیف‌الدوله در شمال شام و جزیره تمرکز کرده‌اند. مدخل "کانارد" در «دائرةالمعارف اسلام» و مقاله سجادی در «دائرةالمعارف بزرگ اسلامی»، چارچوبی کلی برای شناخت جایگاه تاریخی و سیاسی این خاندان به دست می‌دهند (Canard, 1986, 126-131؛ سجادی، ۱۳۷۴).

منابع کلاسیک مانند «تجارب الامم» مسکویه، «الکامل فی التاریخ» ابن‌اثیر، «تاریخ الانطاکی» یحیی بن سعید انطاکی و «زبدة الحلب» ابن‌عدیم نیز برای بازسازی زمینه سیاسی و مذهبی سده چهارم هجری، به‌ویژه تحولات شام، جزیره و حلب اهمیت اساسی دارند (مسکویه، ۱۳۷۹، ۴۵۰-۴۵۳/۶؛ ابن‌اثیر، بی‌تا، ۷/۳۶۶؛ انطاکی، ۱۹۹۰م؛ ابن‌عدیم، ۱۹۹۶م، ۸۹-۶۷).

با این حال، این منابع، سکه‌ها را به عنوان سندی مستقل برای تحلیل هویت مذهبی حمدانیان بررسی نکرده‌اند.

در حوزه سکه‌شناسی اسلامی، آثار مایکل بیتس، استیفن آلبوم، لوک تردول، جره ل. باکراخ و نورمن نیکول برای مقاله حاضر اهمیت دارند. در این خصوص بیتس تأکید دارد که سکه‌های اسلامی، به سبب غلبه نوشته و عبارت بر تصویر، حامل پیام‌های سیاسی و مذهبی‌اند و باید به عنوان اسنادی رسمی و برنامه‌مند خوانده شوند، نه صرفاً اشیایی اقتصادی یا هنری (Bates, 1978, 1-16).

اثر آلبوم نیز برای شناسایی سلسله‌ها، تیپ‌ها، ضرابخانه‌ها و چارچوب کلی ضرب سکه‌های اسلامی سودمند است (Album, 2011).

در بررسی حکومت‌های شیعی یا متمایل به تشیع، پژوهش تردول درباره سکه‌های آل‌بویه نشان می‌دهد که اظهار هویت سیاسی و مذهبی در سکه‌ها الزاماً به معنای حذف

کامل نام خلیفه عباسی نبود، بلکه گاه در قالب حفظ ساختار عباسی و افزودن نشانه‌هایی محدود اما معنادار در متن سکه صورت می‌گرفت (Treadwell, 2001).

آثار باکراخ و نیکول نیز برای مقایسه با سکه‌های اخشیدی و فاطمی اهمیت ویژه دارند. باکراخ در بررسی سکه‌های اخشیدی به الگوهای صلوات مشتمل بر ذکر آل پیامبر توجه کرده و آن‌ها را در پیوند با الگوهای حمدانی قابل بررسی دانسته است (Bacharach, 2006, 72).

از سوی دیگر، اثر نیکول درباره سکه‌های فاطمی امکان مقایسه میان الگوهای مذهبی حمدانی و عبارت‌های صریح‌تر فاطمی را فراهم می‌کند؛ مقایسه‌ای که برای فهم تحول از عبارت «وآله» به گزاره‌هایی مانند «علی ولی‌الله» در سکه‌های متأخر حلب اهمیت دارد (Nicol, 2006).

در برخی فهرست‌ها، پایگاه‌ها و کاتالوگ‌های سکه‌شناختی نیز نمونه‌هایی از سکه‌های حمدانیان، به‌ویژه ضرب‌های حلب، انطاکیه، طرسوس، موصل و نصیبین معرفی و خوانش شده‌اند. ارزش این داده‌ها در آن است که متن سکه، محل ضرب، سال ضرب، نام حاکم و نام خلیفه یا امام مذکور را در اختیار پژوهشگر قرار می‌دهند؛ اما در بیشتر موارد، تحلیل آن‌ها در حد شناسایی نمونه و گزارش متن باقی مانده است. آنچه کمتر بدان پرداخته شده، بررسی تاریخی و مذهبی عبارت «وآله» و جایگاه آن در روند ورود نشانه‌های شیعی/امامی به عبارات و مضامین سکه‌های اسلامی است.

با وجود این پیشینه، پژوهش‌های موجود یا حمدانیان را از منظر تاریخ سیاسی و فرهنگی بررسی کرده‌اند یا سکه‌های سده چهارم هجری را در چارچوب کلی سکه‌شناسی اسلامی و گونه‌شناسی سلسله‌ها مطالعه کرده‌اند.

از این رو مسئله‌ای که همچنان نیازمند بررسی مستقل است، جایگاه عبارت «وآله» در سکه‌های حمدانیان و نسبت آن با مشروعیت عباسی، گرایش شیعی/امامی و تحولات مذهبی سکه‌های حلب در دوره نفوذ فاطمیان است.

مقاله حاضر با هدف پر کردن این خلأ، می‌کوشد سکه‌های حمدانیان را نه فقط به عنوان داده‌هایی تاریخی و اقتصادی، بلکه به عنوان شواهدی مادی برای فهم نسبت میان قدرت سیاسی، مشروعیت خلافت و نشانه‌های مذهبی در سکه‌های اسلامی سده چهارم هجری بررسی کند.

روش پژوهش

روش این پژوهش، توصیفی - تحلیلی و مبتنی بر رویکرد سکه‌شناسی تاریخی، خوانش عبارات منقوش بر سکه‌ها و مقایسه تطبیقی است. در این پژوهش، سکه نه فقط به عنوان ابزار مبادله اقتصادی، بلکه به عنوان سند رسمی دولت و یکی از منابع مادی برای شناخت مشروعیت سیاسی، وابستگی مذهبی و نسبت قدرت‌های محلی با خلافت مرکزی بررسی می‌شود. از این رو، نام خلیفه یا امام مذکور، نام و لقب حاکم، محل و سال ضرب، آیات قرآنی و عبارت‌های دعایی مندرج بر سکه‌ها، به عنوان عناصر اصلی تحلیل در نظر گرفته شده‌اند.

داده‌های اصلی مقاله را نمونه‌های منتشر شده از سکه‌های حمدانیان تشکیل می‌دهد؛ به‌ویژه سکه‌هایی که در ضرابخانه‌های مدینه‌السلام، حلب، انطاکیه، طرسوس، موصل و نصیبین ضرب شده‌اند.

دامنه زمانی پژوهش از نخستین نمونه‌های شناخته‌شده حمدانی در دهه ۳۳۰ هجری قمری تا مرحله پایانی حلب و دوره نفوذ فاطمیان در آغاز قرن پنجم هجری قمری را دربرمی‌گیرد.

در این میان، سکه‌های عزیزالدوله ابوشجاع فاتک نه به عنوان سکه‌های حمدانی، بلکه به عنوان نمونه‌های پساحمدانی و شاهی برای تحول بعدی عبارت‌های شیعی در حلب بررسی شده‌اند.

در خوانش هر نمونه، متن مرکز و حاشیه روی و پشت سکه، نام خلیفه یا امام مذکور، نام و لقب امیر حمدانی، محل ضرب، سال ضرب، آیات قرآنی، الگوهای دعایی و عبارت‌های مذهبی متمایز بررسی شده است.

تمرکز اصلی پژوهش بر الگوی صلوات مشتمل بر «وآله» است؛ عبارتی که در برخی سکه‌های حمدانی، در کنار حفظ قالب عباسی و ذکر نام خلیفه، نشانه‌ای مهم از ورود عناصر شیعی/امامی به متن رسمی سکه به شمار می‌آید.

با این حال، در تحلیل این عبارت، از یکی‌انگاری ساده میان ذکر «آل» و تشیع اثنی‌عشری پرهیز شده و این موضوع در بستر تاریخی، سیاسی و مذهبی حمدانیان تفسیر شده است.

برای تبیین جایگاه این الگو، سکه‌های حمدانی با چند گروه از سکه‌های پیشین و هم‌زمان مقایسه شده‌اند: سکه‌های عباسی به عنوان قالب رسمی و رایج؛ سکه‌های حکومت‌های شیعی یا متمایل به تشیع مانند علویان طبرستان، آل‌بویه و فاطمیان؛ و سکه‌های اخشیدی که به گزارش باکراخ در برخی الگوهای صلوات با الگوهای حمدانی قابل مقایسه‌اند (Bacharach, 2006, 72).

همچنین از آنجا که بخشی از داده‌ها از کاتالوگ‌ها، پایگاه‌های سکه‌شناختی و نمونه‌های منتشرشده در مجموعه‌ها و حراجی‌ها به دست آمده‌اند، در موارد مشکوک، مانند خوانش محل ضرب، سال یا عبارات ناقص، نتایج با احتیاط گزارش شده و نیازمند مقابله با تصاویر باکیفیت‌تر و منابع مستقل دانسته شده است.

زمینه تاریخی و مذهبی حمدانیان

حمدانیان یا آل حمدان از خاندان‌های عرب تغلبی جزیره بودند که در اواخر سده سوم و اوایل سده چهارم هجری، هم‌زمان با کاهش اقتدار عملی خلافت عباسی و برآمدن قدرت‌های محلی، در موصل، جزیره و سپس شمال شام قدرت یافتند.

حمدان بن حمدون نخستین شخصیت برجسته این خاندان بود و پس از او، با تثبیت جایگاه ابوالهیجاء عبدالله بن حمدان در موصل، زمینه شکل‌گیری قدرت حمدانی در جزیره فراهم شد.

در ادامه، دو شاخه اصلی این خاندان، یعنی شاخه موصل / جزیره و شاخه حلب / شام شمالی پدید آمدند.

القاب سیاسی - خلافتی حمدانیان، به‌ویژه لقب «ناصرالدوله» و منصب امیرالامرای حسن بن عبدالله بن حمدان، نشان‌دهنده رسمیت یافتن آنان در چارچوب خلافت عباسی بود.

مسکویه در گزارش حوادث سال ۳۳۰ ق تصریح می‌کند که المقتدی برای او خلعت و لوا فرستاد، او را «ناصرالدوله» لقب داد و منصب امیرالامرای را به او سپرد. سپس برادرش علی بن عبدالله، یعنی سیف‌الدوله نیز خلعت یافت (مسکویه، ۱۳۷۹، ۵۹/۶). این رخداد را باید در متن بحران‌های سیاسی بغداد و تکیه روزافزون خلافت عباسی بر امیران نظامی و محلی فهمید؛ چنان‌که کوتاهی دوره امیرالامرای ناصرالدوله در بغداد نیز نشان‌دهنده بی‌ثباتی همین ساختار سیاسی بود (مسکویه، ۱۳۷۹، ۷۳/۶).

در شاخه موصل، ناصرالدوله حسن بن عبدالله توانست با بهره‌گیری از رقابت‌های درونی بغداد و نظام امیرالامرای، نفوذ خود را تا مرکز خلافت گسترش دهد. با این حال، درگیری‌های پی‌درپی با ابن‌رائق، توزون و سپس آل‌بویه، همراه با اختلافات داخلی خاندان، ثبات سیاسی این شاخه را فرسوده کرد. سرانجام با قدرت‌گیری آل‌بویه در عراق

و سقوط ابوتغلب در سال ۳۶۹ق، اقتدار شاخه جزیره رو به پایان نهاد (مسکویه، ۱۳۷۹، ۴۵۰-۴۵۳؛ ابن اثیر، بی تا، ۶/۴۵۳-۴۵۴).

اهمیت این شاخه برای مقاله حاضر از آن جهت است که در برخی سکه‌های موصل و نصیبین، تداوم قالب عباسی و در مواردی ظهور الگوی صلوات مشتمل بر «وآله» دیده می‌شود؛ از این رو، بررسی آن تنها در حد تاریخ سیاسی موصل نیست، بلکه برای فهم گستره جغرافیایی کاربرد این الگو نیز اهمیت دارد.

شاخه حلب با سیف الدوله علی بن ابوالهیجاء اهمیت بیشتری یافت. ابن عدیم گزارش می‌کند که سیف الدوله در روز دوشنبه، هشتم ربیع الاول سال ۳۳۳ق وارد حلب شد و از همین زمان، این شهر به مرکز اصلی شاخه شامی حمدانیان تبدیل گردید (ابن عدیم، ۱۹۹۶م، ۶۸).

حلب در روزگار او، هم‌زمان با موقعیت مرزی خود در برابر روم/بیزانس، به یکی از مراکز مهم سیاسی و فرهنگی سده چهارم هجری بدل شد. جنگ‌های پی‌درپی سیف الدوله با بیزانس، از یک سو جایگاه او را در مقام امیری مرزی و مدافع ثغور اسلامی برجسته کرد و از سوی دیگر، فشارهای نظامی و مالی سنگینی بر دولت حمدانی وارد ساخت (انطاکی، ۱۹۹۰م، ۷۱-۶۲؛ ابن عدیم، ۱۹۹۶م، ۷۵-۶۸).

از نظر مذهبی، حمدانیان را نمی‌توان صرفاً در قالب وابستگی رسمی به خلافت عباسی فهمید. درباره شاخه حلب، قرائن تاریخی، فرهنگی و سکه‌شناختی از نوعی گرایش شیعی و علاقه به اهل بیت علیهم‌السلام حکایت دارد؛ با این حال، این گرایش را باید در چارچوب سیاست مذهبی محتاطانه آنان فهمید، نه به معنای اعلان رسمی و فراگیر تشیع در همه سطوح حکومت.

حلب در این دوره، هم در پیوند با خلافت عباسی و سنت‌های مذهبی رایج شام قرار داشت و هم به سبب موقعیت سیاسی، فرهنگی و مرزی خود، زمینه‌هایی برای بروز

گرایش‌های مذهبی متنوع فراهم می‌کرد. از همین رو، تعبیر «گرایش شیعی/امامی» برای توصیف سیاست مذهبی حمدانیان دقیق‌تر از داوری قطعی درباره تشیع رسمی این خاندان است.

با این حال، محیط حلب و شمال شام را نباید محیطی یکدست و کاملاً شیعی دانست. شام در سده چهارم هجری از نظر مذهبی و اجتماعی فضایی مرکب داشت؛ از یک سو ساختار عمومی آن همچنان در پیوند با سنت‌های اهل سنت، مشروعیت عباسی و نیروهای محلی شامی قرار داشت و از سوی دیگر، در برخی نواحی آن نشانه‌هایی از گرایش‌های شیعی دیده می‌شد.

مقدسی در وصف وضعیت مذهبی شام، از پیوند عمومی این منطقه با «اهل سنت و الجماعت» سخن می‌گوید و در عین حال، به حضور شیعیان در برخی نواحی آن اشاره می‌کند: «مذاهبهم مستقیمه اهل جماعة وسنة، و اهل طبرية ونصف نابلس و قدس^۱ و اکثر عمان شيعه، ولا ماء فيه لمعتزلي إنما هم في خفية» (مقدسی، ۱۸۷۷م، ۱۷۹).

بنابراین شام در سده چهارم هجری نه محیطی کاملاً شیعی بود و نه از حضور گرایش‌های شیعی، خالی؛ بلکه فضایی مذهبی و مرکب داشت که حمدانیان ناچار بودند سیاست دینی خود را در همان چارچوب تنظیم کنند.

از این رو سیاست مذهبی حمدانیان در حلب را باید در چنین فضای مرکبی فهمید: آنان از یک سو نمی‌توانستند پیوند رسمی خود را با خلافت عباسی به‌طور آشکار قطع کنند و از سوی دیگر نمی‌خواستند زبان رسمی سکه‌هایشان با زبان سیاسی - مذهبی فاطمیان و اسماعیلیان یکی شود.

۱. قَدَس در این عبارت، غیر از بیت‌المقدس است و به قَدَس / قَدَاش در جلیل بالا، نزدیک صفد و حوله، اشاره دارد.

از سوی دیگر در سکه‌های شیعی هم‌دوره، شهادت «علی ولی‌الله» بیش از همه با بیان صریح اسماعیلی/فاطمی و در برخی موارد با سنت‌های علوی/زیدی پیوند می‌یافت؛ از این رو کاربرد آن بر سکه‌های حمدانی می‌توانست آنان را در کنار جریان‌هایی قرار دهد که از نظر سیاسی و مذهبی، رقیب یا دست‌کم متمایز از گرایش امامی حلب بودند. در چنین زمینه‌ای، افزودن «وآله» به صلوات بر پیامبر ﷺ انتخابی میانه و سنجیده بود. چرا که این عبارت برای مخاطب شیعی و امامی دلالت روشن داشت، اما مانند شهادت صریح «علی ولی‌الله» آنان را وارد گفتمان آشکار اسماعیلی/فاطمی یا زیدی نمی‌کرد.

نتیجه آن که در بسیاری از نمونه‌ها، ساختار کلی سکه همچنان بر پایهٔ قالب رایج عباسی است: شهادتین، آیات قرآنی، نام خلیفه و نام یا لقب امیر حمدانی در جایگاه‌های مشخص روی و پشت سکه قرار می‌گیرد که این امر نشان می‌دهد حمدانیان در سطح رسمی، همچنان از زبان مشروعیت عباسی استفاده می‌کردند. اما در درون همین قالب، تغییراتی محدود و معنادار دیده می‌شود که مهم‌ترین آن افزودن عبارت «وآله» به صلوات بر پیامبر ﷺ است.

بنابراین سکه‌های حمدانی نه شاهد گسست کامل از خلافت عباسی‌اند و نه فاقد نشانه‌های مذهبی مستقل؛ بلکه نمونه‌ای از ترکیب مشروعیت عباسی با نشانه‌های شیعی/امامی در زبان رسمی سکه به شمار می‌آیند.

در دهه‌های پایانی سدهٔ چهارم هجری، شاخهٔ حلب بیش از پیش در میان دو قدرت بزرگ منطقه‌ای، یعنی بیزانس از شمال و فاطمیان مصر از جنوب قرار گرفت. نفوذ فاطمیان در شام و حلب، به‌ویژه در دورهٔ متأخر حمدانیان، در متن برخی سکه‌ها نیز بازتاب یافت؛ چنان که در سکه‌های سعدالدوله و سعیدالدوله نام خلفای فاطمی دیده می‌شود. این روند در دورهٔ عزیزالدوله ابوشجاع فاتک که دیگر باید او را در مرحلهٔ

پساحمدانی و در پیوند با نفوذ فاطمیان در حلب بررسی کرد، به صورتی صریح تر ظاهر شد و شهادت «علی ولی الله» بر سکه‌ها نقش بست.

از این رو تحول سکه‌های حلب را می‌توان در سه مرحله فهمید:
نخست، حفظ قالب عباسی؛

دوم، ورود نشانه‌هایی ملایم‌تر مانند «وآله» در همان قالب؛
سوم، ظهور عبارت‌های صریح تر شیعی و فاطمی، به ویژه شهادت «علی ولی الله» در مرحله متأخر و پساحمدانی.

بر این اساس زمینه تاریخی و مذهبی حمدانیان برای تحلیل سکه‌های آنان ضروری است. حمدانیان در شرایطی می‌زیستند که خلافت عباسی هنوز زبان رسمی مشروعیت سیاسی را در اختیار داشت، اما قدرت واقعی در دست امیران محلی بود و گرایش‌های مذهبی نیز در قالب‌های تازه‌ای بروز می‌یافت. سکه‌های آنان دقیقاً در همین نقطه قرار دارند: از یک سو به خلافت عباسی متصلند و از سوی دیگر با افزودن عبارت‌هایی مانند «وآله»، نشانه‌هایی از گرایش شیعی/امامی را در متن رسمی سکه وارد می‌کنند.

بنابراین فهم سکه‌های حمدانیان بدون توجه به این زمینه تاریخی، سیاسی و مذهبی ممکن نیست.

گونه‌شناسی سکه‌های حمدانیان

سکه‌های به دست آمده از دوره حمدانیان، روایتگر تحولات پی‌درپی و مستمر سیاسی در دوران مختصر حکومت حمدانی می‌باشند. حمدانیان در شهرهای حلب، بغداد، انطاکیه، طرسوس، موصل و نصیبین به ضرب سکه پرداخته‌اند. این سکه‌ها به پیروی از سبک سکه‌های رسمی عباسی با عبارت‌ها و آیات رایج با اضافه کردن نام

خلیفه و کنیه و لقب حاکمان حمدانی ضرب می شده‌اند. نمونه‌های سکه‌های حمدانیان به همراه متن در جدول زیر آورده شده‌اند.

با وجود پیروی از سبک سکه‌های عباسی و ذکر نام خلیفه عباسی بر سکه‌ها، آن‌ها در برخی موارد با ایجاد تغییرات جزئی در متن سکه‌ها درصدد بیان و اظهار باورهای مذهبی خود برآمدند.

۱۲۷

نمونه‌های بررسی شده از سکه‌های حمدانیان را می‌توان از نظر متن و جهت گیری سیاسی - مذهبی در چند گروه اصلی دسته‌بندی کرد.

گروه نخست سکه‌هایی که به‌طور کامل در چهارچوب رایج سکه‌های عباسی ضرب شده‌اند و در آن‌ها نام خلیفه عباسی در کنار نام یا لقب امیر حمدانی دیده می‌شود، بی‌آنکه عبارت صلواتی مشتمل بر «وآله» در متن آن‌ها آمده باشد؛ نمونه‌هایی مانند درهم مدینه‌السلام ۳۳۰ق را می‌توان در این گروه قرار داد.

گروه دوم سکه‌هایی که با وجود حفظ قالب عباسی و ذکر نام خلیفه، در متن صلوات بر پیامبر ﷺ، عبارت «وآله» را افزوده‌اند. این گروه، که نمونه‌های مهم آن در ضرب‌های حلب، انطاکیه، طرسوس و نصیبین دیده می‌شود، از نظر بررسی بازتاب گرایش‌های شیعی/امامی در عبارات مذهبی سکه‌ها اهمیت بیشتری دارد.

گروه سوم سکه‌های متأخر شاخه حلب که در آن‌ها، هم‌زمان با افزایش نفوذ فاطمیان در شام، نام خلفای فاطمی مانند العزیز بالله و الحاکم بامرالله در متن سکه ظاهر می‌شود. گروه چهارم نیز سکه‌های پساحمدانی عزیزالدوله ابوشجاع فاتک که در آن‌ها شهادت صریح «علی ولی الله» دیده می‌شود.

بنابراین سکه‌های حمدانی و نمونه‌های متأخر حلب را می‌توان در روندی تدریجی بررسی کرد: از حفظ کامل قالب عباسی، تا افزودن نشانه‌های محدود شیعی در متن

صلوات و سپس ظهور نام خلفای فاطمی و عبارت‌های صریح‌تر شیعی در مرحله متأخر و پساحمدانی.

سکه‌های حمدانی همانند سکه‌های عباسیان با عبارت کلی زیر ضرب می‌شده‌اند:
رو:

مرکز: لا اله الا الله وحده / لاشریک له / ابومنصور بن / امیرالمؤمنین / سیف الدوله /

ابوالحسن

حاشیه ۱: بسم الله ضرب هذا الدرهم بمدينة السلام سنة ثلثین وثلثمائة

حاشیه ۲: لله الأمر من قبل ومن بعد ویومئذ یفرح المؤمنون بنصر الله (روم: ۵-۴)

پشت:

مرکز: لله / محمد / رسول الله / المتقی بالله / ناصر الدولة / ابومحمد

حاشیه: محمد رسول الله (فتح: ۲۹) ارسله بالهدی ودين الحق لیظهره علی الدین کله

ولو کره المشرکون (توبه: ۳۳)

بیشتر سکه‌های به جا مانده از حمدانیان به همین شکل و با همین متن کلی اما با محل ضرب و نام خلیفه و حاکم وقت ضرب شده‌اند. با وجود این، سکه‌ها در برخی موارد حامل نشانه‌ها و عبارت‌هایی با دلالت شیعی هستند؛ نشانه‌هایی که بر اساس آن می‌توان این سکه‌ها را از نخستین نمونه‌های شناخته‌شده بازتاب گرایش‌های شیعی/امامی در سکه‌های اسلامی دانست.

از سال ۳۳۴ق به بعد، شماری از سکه‌های حمدانیان، به‌ویژه در شاخه شام، دارای عبارت دعایی و صلواتی خاصی می‌باشند. تا آنجا که از نمونه‌های بررسی‌شده در این پژوهش و منابع در دسترس برمی‌آید، سکه‌های حمدانی از نخستین نمونه‌های شناخته‌شده کاربرد این الگوی صلواتی در سکه‌های اسلامی به شمار می‌آیند. این عبارت

پس از حمدانیان در برخی سکه‌های آل بویه نیز دیده می‌شود و به گزارش باکراخ، در سکه‌های اخشیدی نیز از دهه ۳۳۰ ق رواج یافته است (Bacharach, 2006, 72).

اولین نشانه‌های به دست آمده از این عبارت بر سکه‌های مشترک ناصرالدوله و سیف‌الدوله ضرب حلب به سال ۳۳۴ ق است که در ضرب‌های ۳۳۵ و ۳۳۷-۳۴۰ ق در شام استمرار یافته است. هرچند همه ضرب‌های هم‌دوره، مانند نمونه انطاکیه ۳۴۰ ق، حامل این عبارت نیستند. این سکه‌ها پس از عبارت «محمد رسول الله»، حامل عبارت «صلی الله علیه و آله و سلم» می‌باشند که تفاوتی آشکار با صلوات رایج عباسی دارد. گرچه پیش از این در برخی سکه‌های عباسی عبارت «صلی الله علیه و سلم» مورد استفاده قرار گرفته شده بود اما در نمونه‌های بررسی شده، افزودن واژه «وآله» به صلوات، سکه‌های حمدانی را از صلوات رایج عباسی متمایز می‌سازد و می‌توان آن را از نخستین نمونه‌های شناخته‌شده صلوات شیعی/امامی بر سکه‌های اسلامی دانست. حتی سکه‌های علویان نیز صلوات بر پیامبر را به سبک رایج عباسی بر سکه‌های خود ضرب می‌کردند. بر اساس شواهد تاریخی درباره گرایش‌های شیعی حمدانیان، به‌ویژه در شاخه حلب، می‌توان این عبارت را نشانه‌ای از اظهار باورهای شیعی/امامی بر متن رسمی سکه دانست. این عبارت در شماری از سکه‌های بعدی حمدانیان نیز ادامه یافت؛ اما پس از افول شاخه حلب، در دوره عزیزالدوله ابوشجاع فاتک، زبان سکه‌ها صریح‌تر شد. یحیی بن سعید انطاکی در گزارش حوادث سال ۴۰۷ ق از واگذاری حلب از سوی الحاکم فاطمی به فاتک یاد می‌کند و او را «غلام وحید» می‌خواند (انطاکی، ۱۹۹۰ م، ۲۸۷). در همین دوره، بر سکه‌های منسوب به فاتک، نام الحاکم و سپس الظاهر فاطمی دیده می‌شود و شهادت «علی ولی الله» نیز در متن سکه وارد می‌گردد؛ چنان‌که در نمونه‌های بررسی شده در جدول ۱، شماره‌های ۱۷ و ۱۸، این تحول دیده می‌شود.

در مرحله نخست، نام خلفای عباسی مانند المتقی، المستکفی، المطیع و الطائع بر سکه‌های حمدانیان، به‌ویژه در ضرب‌های ناصرالدوله، سیف‌الدوله و شاخه جزیره، دیده می‌شود. این ساختار متنی، همان قالب عباسی است با افزودن کنیه و لقب امیر حمدانی و نام خلیفه وقت. اما در مرحله متأخر شاخه حلب، به‌ویژه در سکه‌های سعدالدوله و سعیدالدوله، هم‌زمان با افزایش نفوذ فاطمیان، نام خلفای فاطمی مانند العزیز بالله و الحاکم بامرالله نیز وارد متن سکه‌ها می‌شود.

از حیث جغرافیای ضربخانه، انطاکیه در سال‌های ۳۳۷ و ۳۴۰ ق و نیز یکی از ثغور رومی (طرسوس (۳۴۰ ق)) از مراکز فعال ضرب بوده‌اند؛ خوانش نام ضربخانه در برخی فهرست‌ها به سبب شباهت رسم الخط، گاه «طرطوس» نیز گزارش شده، اما تیپ مستقل سیف‌الدوله ضرب طرسوس ۳۴۰ ق مستند و پرتکرار است.

در کنار درهم‌های رایج، گونه‌های خاص اهدایی و تشریفاتی با حاشیه پهن نیز در منابع ثبت است؛ از جمله سکه ضرب حلب به سال ۳۳۴ ق که از نظر وزن اندکی متفاوت و از حیث آرایش حاشیه، متمایز است و در همان قالب عباسی-حمدانی با نام خلیفه و دو امیر حمدانی آمده است.

این نوع سکه‌ها دارای کارکرد تشریفاتی و درباری بوده و در مراسم و مناسبت‌های خاص توسط حاکم به درباریان و ملاقات کنندگان اهدا می‌شدند.

ضرب سکه‌های حمدانی در نصیبین و موصل تا نیمه دوم قرن چهارم ادامه یافته و انتقال قدرت از ناصرالدوله به ابوتغلب (عُدَّة‌الدوله) در متن سکه‌ها بازتاب یافته است؛ در همین طیف، ذکر خلیفه الطائع لله در اواخر دهه ۳۶۰ ق دیده می‌شود که نمونه‌های هم‌دوره از نواحی شام و جزیره، استمرار همان الگوی متنی عباسی-حمدانی را نشان می‌دهد.

در دوران متأخر حلب، سکه‌های سعدالدوله (از ۳۶۶ق) و سپس سعیدالدوله (از ۳۹۱ق)، همزمان با فزونی نفوذ فاطمی، صورت‌بندی متنی متفاوت‌تری می‌یابند و در آستانه فرجام شاخه حمدانی حلب، با نصب والی فاطمی، عزیزالدوله ابوشجاع فاتک (۴۰۷-۴۱۵ق)، گسستی صریح رخ می‌دهد: حذف نام خلیفه عباسی، ذکر امام/خلیفه فاطمی (الحاکم سپس الظاهر) و درج شهادت «علی ولی الله» بر پشت سکه مرز آشکاری با قالب پیشین می‌نهد. این تیپ‌ها غالباً نقره کم‌عیار/بیلون و سبک‌وزن هستند و «به‌نام حلب» در منابع حراجی و کاتالوگی شناخته شده‌اند.

برای روشن‌تر شدن روند تحول متن سکه‌ها، نمونه‌های اصلی بررسی شده در جدول زیر بر اساس حاکم، ضربخانه، سال ضرب، خلیفه یا امام مذکور، عبارت خاص و جایگاه تحلیلی آن‌ها در مقاله تنظیم شده‌اند.

شماره	حاکم/حاکمان	ضربخانه	سال	خلیفه مذکور	عبارت یا ویژگی خاص
۱	ناصرالدوله و سیف‌الدوله	مدینه‌السلام/ بغداد	۳۳۰ق	المتقی بالله	فاقد «وآله»؛ قالب رایج عباسی
۲	ناصرالدوله و سیف‌الدوله	حلب	۳۳۴ق	المستکفی بالله	«صلی الله علیه و علی آله»
۳	ناصرالدوله و سیف‌الدوله	حلب	۳۳۵ق	المطیع لله	«صلی الله علیه و علی آله»

۴	ناصرالدوله و سیفالدوله	انطاکیه	۳۳۷ق	المطیع لله	«صلی الله علیه / وعلی آله وسلم»
۵	ناصرالدوله و سیفالدوله	انطاکیه	۳۴۰ق	المطیع لله	«صلی الله علیه وسلم»؛ فاقد «وآله»
۶	سیفالدوله	طرسوس	۳۴۰ق	المطیع لله	«صلی الله علیه و علی آله»
۷	سیفالدوله	موصل	۳۴۷ق	المطیع لله	«صلی الله علیه وسلم»؛ فاقد «وآله»
۸	ناصرالدوله و سیفالدوله	مدینه السیفیه من حلب	۳۳۵ق؟/ ۳۵۳ق؟	المطیع لله	«صلی الله علیه / وعلی آله»؛ دارای حاشیه تشریفاتی
۹	ناصرالدوله و سیفالدوله	حمص؟/ احتمالاً حلب؟	۳۳۵ق؟/ ۳۵۳ق؟	المطیع لله	«صلی الله علیه وعلی آله»؛ دارای آیه توبه ۳۴
۱۰	ناصرالدوله / ابوتغلب	نصیبین	۳۵۶ق	المطیع لله	فاقد «وآله»؛ ذکر

					ابوتغلب / الغ ضنفر
۱۱	ابوتغلب؟ / عُدّة الدوله؟	موصل	۳۵۷ق	المطیع لله	فاقد «وآله»: خوانش لقب نیازمند بررسی
۱۲	ابوتغلب / عُدّة الدوله؟	نصیبین	۳۶۱ق	المطیع لله	«صلی الله علیه / وعلی آله وسلم»
۱۳	ابوتغلب / عُدّة الدوله؟	نصیبین	۳۶۶ق	الطائع لله	«صلی الله علیه و علی / آله وسلم»
۱۴	سعد الدوله	حلب	۳۶۶ق	العزیز بالله فاطمی	«صلی الله علیه / وعلی آله وسلم»؛ ذکر امام / خلیفه فاطمی
۱۵	سعید الدوله	حلب	۳۹۱ق	الحاکم بامر الله فاطمی	«صلی الله علیه وعلی آله»؛ ذکر امام فاطمی

۱۶	ابوالمعالی شریف و ابوالحسن علی، پسران سعیدالدوله	حلب	۳۹۱ق	الحاکم بامرالله فاطمی	«صلی الله علیه / وعلی آله»
۱۷	عزیزالدوله ابوشجاع فاتک	حلب	۴۱۵-۴۰۷ق	الحاکم بامرالله فاطمی	«محمد رسول الله، علی ولی الله»
۱۸	عزیزالدوله ابوشجاع فاتک	حلب	۴۱۵-۴۰۷ق	الظاهر لإعزاز دین الله فاطمی	«محمد رسول الله، علی ولی الله»

جدول ۱. مشخصات و عبارت‌های خاص سکه‌های حمدانیان

تصاویر و متن تفصیلی هر یک از نمونه‌های یادشده در پایان مقاله ارائه شده است. مواردی که خوانش محل ضرب، سال یا لقب حاکم محل تردید است، در عنوان یا توضیح نمونه مشخص شده است.

تحلیل عبارت «وآله» و دلالت‌های سیاسی - مذهبی آن در سکه‌های حمدانیان

سکه‌های حمدانیان با وجود پیروی از قالب رسمی سکه‌های عباسی، در برخی نمونه‌ها حامل تغییراتی محدود اما معنادار در متن مذهبی خود هستند. این سکه‌ها از یک سو نام خلیفه عباسی را حفظ می‌کنند و در ساختار کلی، از آیات، عبارات و ترتیب رایج سکه‌های عباسی فاصله آشکاری نمی‌گیرند؛ اما از سوی دیگر، با افزودن عبارت «وآله» به صلوات بر پیامبر ﷺ، نشانه‌ای متفاوت را وارد متن رسمی سکه می‌سازند. اهمیت این افزوده در همین جمع میان دو سطح معناست: حفظ زبان رسمی خلافت

عباسی و در عین حال اظهار نشانه‌ای که با گرایش‌های شیعی/امامی حمدانیان به‌ویژه در شاخه حلب سازگار است.

نخستین نمونه مهم این الگو در سکه‌های بررسی شده، درهم مشترک ناصرالدوله و سیف‌الدوله، ضرب حلب به سال ۳۳۴ق است که در آن پس از عبارت «محمد رسول‌الله»، صلوات به صورت «صلی الله علیه و علی آله» آمده است. همین صورت در ضرب حلب ۳۳۵ق نیز تکرار می‌شود و در نمونه انطاکیه ۳۳۷ق با عبارت «صلی الله علیه و علی آله وسلم» دیده می‌شود.

در مقابل، در نمونه انطاکیه ۳۴۰ق، طبق خوانش موجود، عبارت «صلی الله علیه و سلم» آمده و «وآله» دیده نمی‌شود. این تفاوت نشان می‌دهد که کاربرد «وآله» در سکه‌های حمدانی، هرچند معنادار و قابل توجه است، در همه ضرب‌های هم‌دوره به صورت یکسان به کار نرفته است.

در این خصوص اهمیت عبارت «وآله» را نباید تنها در افزوده شدن یک واژه به صلوات دانست. در سنت اسلامی، ذکر آل پیامبر ﷺ می‌تواند معنایی عام و دعایی داشته باشد؛ اما در فضای مذهبی و سیاسی سده چهارم هجری، به‌ویژه هنگامی که در متن رسمی سکه و در کنار نام خلیفه عباسی قرار می‌گیرد، دلالتی فراتر از یک عبارت دعایی پیدا می‌کند.

شواهد نسخه‌شناختی نیز نشان می‌دهد که کاربرد یا حذف «وآله» در برخی سنت‌های کتابت، با نوعی حساسیت مذهبی و هویتی همراه بوده است. سید محمدحسین حکیم در بررسی نسخه‌های کهن نهج‌البلاغه، در ضمن بحث از صورت‌های صلوات و کاربرد «وآله»، نشان داده که اثبات یا حذف این عبارت در برخی نسخه‌ها می‌تواند با زمینه مذهبی، محیط کتابت و نگرش کاتبان پیوند داشته باشد (حکیم، ۱۴۰۳، ۵۵۶-۵۵۵). از این رو حضور همین عبارت بر سکه‌های حمدانی، به‌ویژه با توجه

به گرایش‌های شیعی شاخه حلب، اهمیت بیشتری می‌یابد؛ زیرا در اینجا «وآله» نه در حاشیه یک نسخه خطی، بلکه در متن رسمی و عمومی سکه ظاهر شده است. با این حال، اهمیت «وآله» در سکه‌های حمدانی تنها در تمایز آن از صلوات رایج عباسی نیست، بلکه در تمایز از عبارت‌های صریح‌تر دیگر جریان‌های شیعی نیز باید فهمیده شود.

در همان دوره، برخی جریان‌های علوی، زیدی، اسماعیلی و فاطمی به‌ویژه در شمال ایران و قلمرو فاطمیان، از شهادت «علی ولی الله» یا تعبیرهای آشکارتر ناظر به ولایت و خلافت علی علیه السلام استفاده می‌کردند. حمدانیان، با وجود گرایش شیعی/امامی، این صورت‌های صریح را برنگزیدند و به جای آن، صلوات بر پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم را با ذکر آل او کامل کردند. این انتخاب، از یک سو آنان را از قالب عباسی فاقد ذکر «آل» در صلوات متمایز می‌کرد و از سوی دیگر، میان آنان و عبارت‌های صریح‌تر زیدی، اسماعیلی و فاطمی نیز فاصله می‌گذاشت. بنابراین «وآله» در سکه‌های حمدانی را می‌توان نه صرفاً نشانه‌ای شیعی به معنای عام، بلکه نشانه‌ای سنجیده و نزدیک‌تر به سنت امامی دانست؛ نشانه‌ای که در برابر عباسیان هویت شیعی آنان را آشکار می‌کرد، اما در عین حال با گفتمان صریح فاطمی یا زیدی نیز یکی نبود.

این برداشت با برخی شواهد امامی متقدم نیز سازگار است. شیخ صدوق در «من لا یحضره الفقیه» در بحث اذان، ضمن اشاره به افزوده‌هایی مانند «محمد و آل محمد خیر البریه»، «أشهد أن علیاً ولی الله» و «أشهد أن علیاً امیر المؤمنین حقاً»، این عبارات را از اصل اذان نمی‌داند؛ هرچند در همان‌جا بر حقانیت علی علیه السلام، امیرالمؤمنین بودن او و برتری محمد و آل محمد تصریح می‌کند (صدوق، ۱۴۱۳ق، ۱/۲۹۰).

اهمیت این گزارش برای بحث حاضر در آن است که در سنت امامی متقدم، میان باور به جایگاه علی علیه السلام و آل پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم، و تبدیل این باور به تعبیرهای صریح در شعائر

رسمی، نوعی تفکیک دیده می‌شود. از این منظر، انتخاب «صلی الله علیه و علی آله» در سکه‌های حمدانی، به جای عبارت‌هایی چون شهادت «علی ولی الله» می‌تواند با همین منطق امامی محتاطانه سازگار دانسته شود: اظهار هویت شیعی/امامی اما در قالب صلوات و درون متن رسمی سکه، نه به صورت شعار آشکار و منازعه‌برانگیز.

افزون بر این ملاحظه امامی، باید فضای مذهبی شام و نیز کارکرد سیاسی - سکه‌شناختی شهادت «علی ولی الله» را در نظر گرفت. در سکه‌های شیعی هم‌دوره و پس از آن، این شهادت بیش از همه با صورت‌های صریح‌تر اظهار تشیع، به‌ویژه در فضای فاطمی/اسماعیلی و در برخی سنت‌های علوی و زیدی، پیوند می‌یافت. از این رو، کاربرد آن بر سکه‌های حمدانی می‌توانست آنان را در کنار جریان‌هایی قرار دهد که از نظر سیاسی و مذهبی، با گرایش امامی حلب یکسان نبودند. از سوی دیگر، شام در سده چهارم هجری محیطی نبود که اظهار صریح چنین عبارت‌هایی در سطح رسمی، بی‌هزینه و بی‌مناقشه باشد. گزارش مقدسی از غلبه اهل جماعت و سنت در شام، در کنار اشاره او به حضور شیعیان در برخی نواحی این سرزمین نشان می‌دهد که حمدانیان در محیطی مذهبی و اجتماعی مرکب عمل می‌کردند (مقدسی، ۱۸۷۷م، ۱۷۹). از این رو، انتخاب «وآله» را باید نه فقط در چارچوب احتیاط امامی، بلکه در نسبت با فضای مذهبی شام نیز فهمید.

این عبارت امکان می‌داد حمدانیان گرایش شیعی/امامی خود را نشان دهند، بی‌آن که مانند شهادت «علی ولی الله» وارد سطحی از صراحت شوند که می‌توانست آنان را به گفتمان سیاسی - مذهبی فاطمی/اسماعیلی یا زیدی نزدیک سازد.

به همین دلیل عبارت «وآله» در سکه‌های حمدانیان را باید در جایگاهی میانه فهمید. این عبارت از صلوات رایج عباسی فراتر می‌رود، زیرا آل پیامبر ﷺ را به صراحت وارد متن سکه می‌کند اما در عین حال، به صراحت گزاره‌هایی چون «علی ولی الله» یا «علی

خلیفه‌الله» نیست. همین میانه‌بودن، معنای اصلی این الگو را می‌سازد. حمدانیان با این عبارت، هم تعلق خود را به فضای شیعی/امامی نشان می‌دادند و هم از ورود به گفتمان صریح فاطمی یا زیدی پرهیز می‌کردند. از این رو، «وآله» را می‌توان یکی از نخستین و مهم‌ترین نمودهای سکه‌شناختی تشیع امامی در سکه‌های اسلامی دانست؛ نمودی که نه با قطع کامل از خلافت عباسی همراه است و نه با پذیرش شعارهای صریح جریان‌های رقیب شیعی.

این تحلیل، تفاوت مرحله حمدانی را با مرحله متأخر حلب نیز روشن‌تر می‌کند. در سکه‌های سعدالدوله و سعیدالدوله، هم‌زمان با افزایش نفوذ فاطمیان در شام، نام خلفای فاطمی مانند العزیز بالله و الحاکم بامرالله در متن سکه وارد می‌شود. این مرحله را باید از دوره نخست حمدانیان جدا کرد؛ زیرا دیگر سخن تنها از افزودن «وآله» به صلوات نیست، بلکه نام امام/خلیفه فاطمی نیز وارد متن سکه شده است.

پس از آن، در دوره عزیزالدوله ابوشجاع فاتک که مرحله پساحمدانی و فاطمی‌شده حلب به شمار می‌آید، شهادت «علی ولی‌الله» بر سکه‌ها نقش می‌بندد. این عبارت، برخلاف «وآله»، دیگر صورت ملایم و درون‌صلواتی اظهار تشیع نیست، بلکه عبارتی صریح و آشکار با دلالت شیعی است.

بر این اساس، نسبت میان «وآله» در سکه‌های حمدانی و «علی ولی‌الله» در سکه‌های فاتک را نباید به صورت جایگزینی ساده یک عبارت با عبارت دیگر فهمید. «وآله» نماینده مرحله‌ای است که در آن گرایش امامی در چارچوب قالب عباسی و در قالب صلوات بر پیامبر ﷺ ظاهر می‌شود؛ اما «علی ولی‌الله» مربوط به مرحله‌ای است که با غلبه نفوذ فاطمیان در حلب، زبان سکه به سوی شعارهای صریح‌تر حرکت می‌کند. از این رو، تحول سکه‌های حلب را می‌توان در سه مرحله دید:

نخست، حفظ قالب عباسی؛

دوم، افزودن «وآله» به عنوان نشانه‌ای امامی و محتاطانه؛

سوم، ظهور نام خلفای فاطمی و شهادت «علی ولی‌الله» در دوره متأخر و پساحمدانی.

۱۳۹

در نتیجه، اهمیت سکه‌های حمدانیان در این نیست که صرفاً نام امیران محلی یا ضربخانه‌های مختلف را ثبت کرده‌اند؛ اهمیت اصلی آن‌ها در این است که یکی از نخستین صورت‌های رسمی و مادی ورود تشیع امامی به متن سکه‌های اسلامی را نشان می‌دهند. این ورود نه به صورت حذف خلافت عباسی و نه به صورت شعارهای صریح فاطمی یا زیدی، بلکه در قالب صلوات بر پیامبر ﷺ و افزودن «آل» او صورت گرفته است.

بدین ترتیب سکه‌های حمدانیان شاهدهی مهم برای فهم مرحله‌ای از تاریخ تشیع هستند که در آن هویت امامی، با زبانی سنجیده، محدود و در عین حال روشن در یکی از رسمی‌ترین رسانه‌های دولت اسلامی، یعنی سکه ظاهر می‌شود.

نتیجه‌گیری

بررسی سکه‌های حمدانیان نشان می‌دهد که اهمیت این سکه‌ها تنها در ثبت نام امیران، خلفا، ضربخانه‌ها و سال‌های ضرب نیست، بلکه در شیوه‌ای است که این خاندان توانستند در متن رسمی سکه، میان مشروعیت عباسی، گرایش شیعی / امامی و ملاحظات سیاسی زمانه خود توازن برقرار کنند. حمدانیان در مرحله نخست، نه نام خلیفه عباسی را از سکه حذف کردند و نه قالب رایج عباسی را به‌طور آشکار کنار گذاشتند. با این حال، در درون همین قالب، با افزودن عبارت «وآله» به صلوات بر پیامبر ﷺ، تغییری

کوتاه اما معنادار پدید آوردند؛ تغییری که با توجه به فضای سیاسی و مذهبی سده چهارم هجری نمی‌توان آن را صرفاً یک تفاوت لفظی یا دعایی دانست.

نخستین نمونه‌های مهم این الگو در ضرب‌های حلب، به‌ویژه سال‌های ۳۳۴ و ۳۳۵ ق، دیده می‌شود و سپس در برخی نمونه‌های دیگر مانند انطاکیه ۳۳۷ ق، طرسوس و نصیبین نیز ادامه می‌یابد. در مقابل، برخی ضرب‌های هم‌دوره، مانند انطاکیه ۳۴۰ ق، همچنان صلوات را به صورت رایج‌تر «صلی الله علیه وسلم» آورده‌اند. این تفاوت نشان می‌دهد که «وآله» در سکه‌های حمدانی عبارتی اتفاقی و بی‌معنا نیست، بلکه در برخی ضرب‌ها به‌عنوان انتخابی آگاهانه و قابل تحلیل ظاهر شده است. همین گزینش، به‌ویژه با توجه به زمینه شیعی حمدانیان و جایگاه حلب، به این عبارت معنایی فراتر از یک صیغه دعایی می‌دهد.

نکته اصلی اینجاست که «وآله» در سکه‌های حمدانیان را باید در موقعیتی میانه فهمید. این عبارت از یک سو، آنان را از قالب رایج عباسی متمایز می‌کرد؛ زیرا در بسیاری از سکه‌های عباسی، صلوات بدون ذکر آل پیامبر ﷺ آمده بود. از سوی دیگر حمدانیان برخلاف برخی جریان‌های علوی، زیدی، اسماعیلی و فاطمی از عبارت‌های صریح‌تری مانند شهادت «علی ولی الله» یا تعبیر «علی خلیفه الله» استفاده نکردند. به بیان دیگر، آنان راهی میان دو صورت متفاوت برگزیدند: نه در زبان رسمی عباسی باقی ماندند و نه خود را در گفتمان آشکار فاطمی یا زیدی قرار دادند. از این جهت «وآله» بر سکه‌های حمدانی را می‌توان یکی از نخستین و مهم‌ترین نمودهای سکه‌شناختی تشیع امامی در سکه‌های اسلامی دانست.

این انتخاب با فضای امامی متقدم نیز سازگار است. در سنت امامی، جایگاه علی علیه السلام و آل پیامبر علیهم السلام امری بنیادین بود، اما تبدیل این باور به شعارهای صریح و منازعه‌برانگیز، همیشه یکسان و بی‌احتیاط صورت نمی‌گرفت. از همین رو، کاربرد «صلی الله علیه و

علی آله» بر سکه‌های حمدانی، در مقایسه با عبارت‌هایی چون عبارت «علی ولی الله»، می‌تواند نشانه بیان سنجیده و محتاطانه هویت امامی باشد؛ بیانی که در قالب صلوات و در متن رسمی سکه ظاهر شد و در عین حال، مرزبندی مذهبی خود را نیز حفظ کرد. تحول سکه‌های حلب در مرحله متأخر این معنا را روشن‌تر می‌کند. در سکه‌های سعدالدوله و سعیدالدوله، با افزایش نفوذ فاطمیان در شام، نام خلفای فاطمی مانند العزیز بالله و الحاکم بامرالله وارد متن سکه شد. سپس در دوره عزیزالدوله ابوشجاع فاتک که دیگر باید او را در مرحله پساحمدانی و فاطمی شده حلب بررسی کرد، عبارت «علی ولی الله» به صورت صریح بر سکه‌ها نقش بست. بنابراین میان «وآله» حمدانی و «علی ولی الله» فاتکی، رابطه‌ای ساده و خطی وجود ندارد؛ بلکه با روندی تدریجی روبه‌رو هستیم: نخست حفظ قالب عباسی، سپس افزودن نشانه‌ای امامی در متن صلوات و در نهایت ظهور شعارهای صریح‌تر در فضای فاطمی شده حلب.

بر این اساس، سکه‌های حمدانیان را باید یکی از مهم‌ترین شواهد مادی برای شناخت مرحله‌ای خاص از تاریخ تشیع امامی دانست؛ مرحله‌ای که در آن هویت مذهبی نه با نفی آشکار خلافت عباسی و نه با شعارهای صریح فاطمی یا زیدی، بلکه با تغییری کوتاه، محدود و در عین حال روشن در متن سکه بیان شد. عبارت «وآله» در این سکه‌ها فقط افزوده‌ای دعایی نیست، بلکه نشانه‌ای از راهبرد مذهبی و سیاسی حمدانیان است؛ راهبردی که هم پیوند رسمی با خلافت عباسی را حفظ می‌کرد و هم امکان بروز هویت امامی را در یکی از عمومی‌ترین و رسمی‌ترین رسانه‌های جهان اسلام، یعنی سکه، فراهم می‌ساخت.

تصاویر سکه‌ها

متن کامل سکه	تصاویر دو روی سکه	
رو: مرکز: لا اله الا الله وحده لا شریک له / ابومنصور بن امیرالمؤمنین / سیف الدوله ابوالحسن حاشیه ۱: بسم الله ضرب هذا الدرهم بمدينة السلام سنة ثلثین وثلثمائة حاشیه ۲: لله الامر من قبل ومن بعد و يومئذ يفرح المؤمنون بنصر الله (روم: ۵-۴) پشت: مرکز: لله / محمد رسول الله / المتقی بالله / ناصر الدوله ابو محمد حاشیه: محمد رسول الله (فتح: ۲۹) ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الدین کله ولو کره المشرکون (توبه: ۳۳)	 تصویر ۱. درهم مشترک ناصرالدوله و سیف الدوله حمدانی، مدینه السلام، ۳۳۰ق (vcoins.com) مورخ ۱۴۰۵: ۱۰ خرداد^۱	۱
رو: مرکز: لا اله الا الله وحده لا شریک له / سیف الدوله ابو الحسن حاشیه ۱: بسم الله ضرب هذا الدرهم بحلب سنة اربع وثلثین وثلثمائة حاشیه ۲: (روم: ۵-۴) پشت: مرکز: لله / محمد رسول الله / صلی الله علیه وعلی آله / المستکفی بالله / ناصر الدوله ابو محمد حاشیه: (فتح: ۲۹) و (توبه: ۳۳)	 تصویر ۲. درهم مشترک ناصرالدوله و سیف الدوله حمدانی، حلب، ۳۳۴ق (numisbids.com) مورخ ۱۴۰۵: ۱۰ خرداد^۲	۲

رو: مرکز: لا اله الا الله وحده لا شریک له / سیف الدوله ابوالحسن حاشیه ۱: بسم الله ضرب هذا الدرهم بحلب سنة خمسة وثلثین وثلثمائة حاشیه ۲: (روم: ۴-۵) پشت: مرکز: لله / محمد رسول الله صلى الله عليه وعلى آله / المطیع لله / ناصر الدولة ابو محمد حاشیه: (فتح: ۲۹) و (توبه: ۳۳)	 تصویر ۳. درهم مشترک ناصرالدوله و سیف الدوله حمدانی، حلب، ۳۳۵ ق (زنو: ۶۸۶۸۰)^۳	۳
رو: مرکز: لا اله الا الله وحده لا شریک له / سیف الدوله ابوالحسن حاشیه ۱: بسم الله ضرب هذا الدرهم بانطاكية سنة سبع وثلثین وثلثمائة حاشیه ۲: (روم: ۴-۵) پشت:	 تصویر ۴. درهم مشترک ناصرالدوله و سیف الدوله حمدانی، انطاکیه، ۳۳۷ ق (زنو: ۲۵۲۸۱۳)^۴	۴

1. مشاهده: ۱۰ خرداد ۱۴۰۵، VCoins, Nuqud Gallery, item no. 1622793, https://www.vcoins.com/en/stores/nuqud_gallery/296/product/abbasid_almuttaqi_lillah_silver_dirham_madinat_alsalam_ah_330_hamdanid_officials/1622793/Default.aspx
2. مشاهده: ۱۰ خرداد ۱۴۰۵، NumisBids, sale 1663, lot 407, <https://www.numisbids.com/n.php?p=lot&sid=1663&lot=407>
3. مشاهده: ۱۰ خرداد ۱۴۰۵، Zeno.ru, no. 68680, <https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=68680>
4. مشاهده: ۱۰ خرداد ۱۴۰۵، Zeno.ru, no. 252813, <https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=252813>

مرکز: لله /محمد رسول الله صلى الله عليه وعلى آله وسلم/المطبع لله /ناصر الدولة ابومحمد حاشیه: (فتح: ۲۹) و (توبه: ۳۳)		
رو: مرکز: لا اله الا الله وحده لا شريك له /سيف الدولة ابوالحسن حاشیه: ۱: بسم الله ضرب هذا الدرهم بانطاكية سنة اربعين وثلاثمائة حاشیه: ۲: (روم: ۴-۵) پشت: مرکز: لله /محمد رسول الله صلى الله عليه وسلم/المطبع لله /ناصر الدولة ابومحمد حاشیه: (فتح: ۲۹) و (توبه: ۳۳)	 تصویر ۵. درهم مشترک ناصرالدوله و سيف الدولة حمدانی، انطاکیه، ۳۴۰ق (زنو: ۱۴۴۸۴۲)^۱	۵
رو: مرکز: لا اله الا الله وحده لا شريك له /المطبع لله حاشیه: ۱: بسم الله ضرب هذا الدرهم بطرسوس سنة اربعين وثلاثمائة حاشیه: ۲: (روم: ۴-۵) پشت: مرکز: لله /محمد رسول الله صلى الله عليه وعلى آله /سيف الدولة ابوالحسن	 تصویر ۶. درهم سيف الدولة ابوالحسن على حمدانی، طرسوس، ۳۴۰ق (numisbids.com) مورخ ۱۴۰۵: ۱۰ خرداد)^۲	۶

۱. مشاهده: ۱۰ خرداد ۱۴۰۵، 144842، Zeno.ru, no.

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=144842>

۲. مشاهده: ۱۰ خرداد ۱۴۰۵، lot 1051، sale 6532، NumisBids.

<https://www.numisbids.com/n.php?p=lot&sid=6532&lot=1051>

حاشیه: (فتح: ۲۹) و (توبه: ۳۳)		
رو: مرکز: لا اله الا الله وحده لا شریک له / سیف الدوله ابوالحسن حاشیه ۱: بسم الله ضرب هذا الدرهم بموصل سنة سبع واربعين وثلثمائة حاشیه ۲: (روم: ۴-۵) پشت: مرکز: لله / محمد رسول الله صلى الله عليه وسلم / المطيع لله / ناصر الدوله ابو محمد حاشیه: (فتح: ۲۹) و (توبه: ۳۳)	 تصویر ۷. درهم سیف الدوله ابوالحسن علی حمدانی، موصل، ۳۴۷ ق (زنو: ۹۴۴۷۳)^۱	۷
رو: مرکز: لا اله الا الله وحده لا شریک له / سیف الدوله ابوالحسن حاشیه ۱: (روم: ۴-۵) حاشیه ۲: بسم الله الرحمن ضرب هذا الدرهم بمدينة السيفية من حلب سنة خمس وثلثین وثلثمائة پشت: مرکز: لله / محمد رسول الله صلى الله عليه وعلى آله / المطيع لله / ناصر الدوله ابو محمد	 تصویر ۸. درهم اهدایی مشترک ناصرالدوله و سیف الدوله حمدانی، حلب، ۳۳۵ ق (davidmus.dk مورخ ۱۴۰۵: ۱۰ خرداد)^۲	۸

۱. مشاهده: ۱۰ خرداد ۱۴۰۵، Zeno.ru, no. 94473.

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=94473>

۲. مشاهده: ۱۰ خرداد ۱۴۰۵، The David Collection, Islamic Collection, item no. 1601.

<https://www.davidmus.dk/islamisk-samling/islams-fem-sojler/item/1601>

حاشیه ۱: الذین یکنزون الذهب والفضة ولا ینفقونها فی سبیل الله فبشرهم بعذاب الیم (توبه: ۳۴) حاشیه ۲: (فتح: ۲۹) و (توبه: ۳۳)		
رو: مرکز: لا اله الا الله وحده لا شریک له / سیف الدوله ابوالحسن حاشیه ۱: (روم: ۵-۴) حاشیه ۲: بسم الله الرحمن ضرب هذا الدرهم بمدينة حمص سنة خمس وثلثین وثلثمائة پشت: مرکز: لله / محمد رسول الله صلی الله علیه وعلى آله / المطیع لله / ناصر الدولة ابو محمد حاشیه ۱: (فتح: ۲۹) و (توبه: ۳۳) حاشیه ۲: (توبه: ۳۴)	 تصویر ۹. درهم اهدایی مشترک ناصرالدوله و سیف الدوله حمدانی، حمص، ۳۳۵ق (زنو): ۲۵۰۰۳۱^۱	۹
رو: مرکز: لا اله الا الله وحده لا شریک له / ابوتغلب فضل الله الغضنفر مصفا حرق حاشیه ۱: بسم الله ضرب هذا الدرهم بنصیین سنة ست وخمسين وثلثمائة	 تصویر ۱۰. درهم ناصرالدوله حمدانی، نصیین، ۳۵۶ق (زنو: ۱۴۴۸۴۱)^۲	۱۰

۱. مشاهده: ۱۰ خرداد ۱۴۰۵، Zeno.ru, no. 250031,
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=250031>
۲. مشاهده: ۱۰ خرداد ۱۴۰۵، Zeno.ru, no. 144841,
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=144841>

حاشیه ۲: (روم: ۴-۵) پشت: مرکز: لله / محمد رسول الله صلى الله عليه وسلم / المطيع لله / ناصرالدوله ابو محمد حاشیه: (فتح: ۲۹) و (توبه: ۳۳)		
رو: مرکز: ح / لا اله الا الله وحده لا شريك له / ابوالبركات لطف الله مصفاحرق حاشیه ۱: بسم الله ضرب هذا الدرهم بموصل سنة سبع وخمسين وثلاثمائة حاشیه ۲: (روم: ۴-۵) پشت: مرکز: لله / محمد رسول الله صلى الله عليه وسلم / المطيع لله / ابوتغلب فضل الله الغضنفر حاشیه: (فتح: ۲۹) و (توبه: ۳۳)	 تصویر ۱۱. درهم ابوتغلب / عُدّةالدوله حمدانی، موصل، ۳۵۷ق (زنو: ۲۱۷۳۲۵)^۱	۱۱
رو: مرکز: لا اله الا الله وحده لا شريك له / ابوتغلب فضل الله الغضنفر حاشیه ۱: بسم الله ضرب هذا الدرهم بنصيبين سنة احدى وستين وثلاثمائة حاشیه ۲: (روم: ۴-۵)	 تصویر ۱۲. درهم ابوتغلب / عُدّةالدوله حمدانی، نصیبین، ۳۶۱ق (numisbids.com مورخ ۱۴۰۵: ۱۰ خرداد)^۲	۱۲

۱. مشاهده: ۱۰ خرداد ۱۴۰۵، 217325، Zeno.ru.

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=217325>

۲. Morton & Eden Ltd., Auction no. 84, Coins and Historical Medals, 2 December 2016, lot no. 759

<https://www.numisbids.com/sale/1773/lot/759>

پشت: مرکز: لله /محمد رسول الله صلى الله عليه وعلى آله وسلم /المطيع لله حاشیه: (فتح: ۲۹) و (توبه: ۳۳)		
رو: مرکز: لا اله الا الله وحده لا شريك له / عُدَّة الدولة ابو تغلب حاشیه ۱: بسم الله ضرب هذا الدرهم بنصيبين سنة ست وستين وثلاثمائة حاشیه ۲: (روم: ۵-۴) پشت: مرکز: لله /محمد رسول الله صلى الله عليه وعلى آله وسلم /الطائع لله حاشیه: (فتح: ۲۹) و (توبه: ۳۳)	 تصویر ۱۳. درهم عُدَّة الدولة حمدانی، نصیبین، ۳۶۶ق (زنو: ۸۶۹۱۹)^۱	۱۳
رو: مرکز: لا اله الا الله وحده لا شريك له /سعد الدولة ابوالمعالی /سیف الدولة حاشیه ۱: ... بمدينة حلب سنة... حاشیه ۲: (روم: ۴-۵) پشت:	 تصویر ۱۴. درهم سعدالدوله حمدانی، حلب، ۳۶۶ق (زنو: ۱۱۴۶۹۵)^۲	۱۴

۱. مشاهده: ۱۰ خرداد ۱۴۰۵، Zeno.ru, no. 86919.
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=86919>
۲. مشاهده: ۱۰ خرداد ۱۴۰۵، Zeno.ru, no. 114695.
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=114695>

مرکز: لله /محمد رسول الله صلى الله عليه وعلى آله وسلم /الامام ابو منصور العزيز بالله امير المؤمنين حاشیه: (فتح: ۲۹) و (توبه: ۳۳)		
رو: مرکز: لا اله الا الله وحده لا شريك له /سعيد ابوالفضائل سعد الدولة حاشیه: بسم الله ضرب هذا الدرهم بمدينة حلب سنة احدى وتسعين وثلاثمائة پشت: مرکز: لله /محمد رسول الله صلى الله عليه وعلى آله /الامام المنصور ابو على الحاكم بامر الله امير المؤمنين حاشیه: (فتح: ۲۹) و (توبه: ۳۳)	 تصویر ۱۵. درهم سعيدالدوله حمدانی، حلب، ۳۹۱ق (numisbids.com مورخ ۱۴۰۵: ۱۰ خرداد)^۱	۱۵
رو: مرکز: لا اله الا الله وحده لا شريك له /ابوالمعالی و ابو الحسن ابنا سعيد الدولة حاشیه: ناخونا پشت:	 تصویر ۱۶. درهم ابوالمعالی شریف و ابو الحسن علی حمدانی، پسران سعيدالدوله، حلب، ۳۹۱ق (sarc.auction مورخ ۱۴۰۵: ۱۰ خرداد)^۲	۱ ۶

۱. مشاهده: ۱۰ خرداد ۱۴۰۵، lot 302، 1648، NumisBids، sale.

<https://www.numisbids.com/n.php?p=lot&sid=1648&lot=302>

۲. مشاهده: ۱۰ خرداد ۱۴۰۵، "HAMDANID, Abu'l-Hasan Ali II, 1002-1004, BI dirham," Stephen Album Rare Coins.

https://www.sarc.auction/HAMDANID-Abu-l-Hasan-Ali-II-1002-1004-BI-dirham-4-57g-MM-DM-crude-VF_i47285226

مرکز: لله / محمد رسول الله صلى الله عليه وعلى آله / الامام المنصور ابوعلی الحاكم بامرالله اميرالمومنين حاشیه: (فتح: ۲۹) و (توبه: ۳۳)		
رو: مرکز: لاله الا الله وحده لا شریک له / اميرالامراء عزيز الدولة ابوشجاع پشت: مرکز: محمد رسول الله على ولى الله / الامام الحاكم بامرالله اميرالمؤمنين		۱۷ تصویر ۱۷. درهم عزیز الدولة ابوشجاع فاتک (۴۱۵-۴۰۷ق)، حلب (sarc.auction مورخ ۱۴۰۵: ۱۰ خرداد) ^۱
رو: مرکز: لاله الا الله وحده لا شریک له / اميرالامراء عزيز الدولة ابوشجاع پشت: مرکز: محمد رسول الله على ولى الله / الامام الظاهر لاعزاز دين الله امير المؤمنين		۱۸ تصویر ۱۸. درهم عزیز الدولة ابوشجاع فاتک (۴۱۵-۴۰۷ق)، حلب (زنو: ۲۵۰۳۰) ^۲

جدول ۲. تصاویر و متن سکه‌های حمدانیان

1. Stephen Album Rare Coins, "HAMDANID, Aziz al-Dawla Fatik, 1017–1024, BI dirham,"

مشاهده: ۱۰ خرداد ۱۴۰۵.

https://www.sarc.auction/HAMDANID-Aziz-al-Dawla-Fatik-1017-1024-BI-dirham-2-48g-NM-ND-VF-EF_i47285227

2. Zeno.ru, no. 250030, ۱۴۰۵ خرداد ۱۰ مشاهده:

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=250030>

منابع

* قرآن

۱. ابن اثیر، عزالدین علی بن محمد، **الکامل فی التاریخ**، بیروت، دار صادر، بی تا.
۲. ابن عدیم، کمال الدین عمر بن احمد، **زبدة الحلب من تاریخ حلب**، بیروت، دارالکتب العلمیة، ۱۹۹۶م.
۳. انطاکی، یحیی بن سعید، **تاریخ الانطاکی**، قاهره، بی نا، ۱۹۹۰م.
۴. حکیم، سید محمد حسین، «اروند تحول نگاه اهل سنت به نهج البلاغه در قرن هفتم هجری: بررسی سه نسخه به خط محمد بن ابوالمکارم و فرزندش حسن»، **آینه پژوهش**، سال ۳۵، ش ۶، پیاپی ۲۱۰، ۱۴۰۳ش، ۵۳۱-۶۴۴.
۵. سجادی، صادق، «آل حمدان»، **دائرة المعارف بزرگ اسلامی**، ج ۱، صص ۶۹۳-۶۸۸، تهران، مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۷۴ش.
۶. صدوق، محمد بن علی بن بابویه، **من لا یحضره الفقیه**، قم، مؤسسه النشر الإسلامی، ۱۴۱۳ق.
۷. مسکویه، ابوعلی احمد بن محمد، **تجارب الامم**، تحقیق ابوالقاسم امامی، تهران، سروش، ۱۳۷۹ش.
۸. مقدسی، محمد بن احمد، **أحسن التقاسیم فی معرفة الأقالیم**، تصحیح م. ی. دخویه، لیدن، بریل، ۱۸۷۷م.
9. Album, Stephen, Checklist of Islamic Coins, 3rd ed. Santa Rosa, Stephen Album Rare Coins, 2011.
10. Bacharach, Jere L, Islamic History through Coins: An Analysis and Catalogue of Tenth-Century Ikhshidid Coinage, Cairo, The American University in Cairo Press, 2006.
11. Bates, Michael L, "Islamic Numismatics," Middle East Studies Association Bulletin 12, no. 2, 1978, 1-16.
12. Canard, M, "Hamdānids," In The Encyclopaedia of Islam, 2nd ed., vol. 3, 126-131, Leiden, Brill, 1986.

13. Nicol, Norman D., A Corpus of Fāṭimid Coins, Trieste: Giulio Bernardi, 2006.
14. Treadwell, Luke, Buyid Coinage: A Die Corpus (322-445 A.H.), Oxford, Ashmolean Museum, 2001.
15. Vcoins Gallery: <https://www.vcoins.com>
16. Zeno.ru, Oriental Coins Database: <https://www.zeno.ru>
17. NumisBids: <https://www.numisbids.com>
18. The David Collection, Islamic Collection, Copenhagen: <https://www.davidmus.dk>
19. Morton & Eden Ltd., Auction Catalogues, London: <https://www.mortonandeden.com>
20. Stephen Album Rare Coins, Auction Records: <https://www.sarc.auction>